

УДК 631.5(091)(477)

Зайцева Лілія Анатоліївна,
зав. сектору
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ЕВОЛЮЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК КОМПЛЕКСНА ПРОБЛЕМА ІСТОРІЇ НАУКИ

Аналізуються надбання українських вчених з питань землеробства на Україні починаючи з часів древніх слов'ян. Розглядаються деякі проблеми з історії землеробства.

Анализируется достояние украинских ученых по вопросам земледелия на Украине начиная с времен древних славян. Рассматриваются некоторые проблемы из истории земледелия.

It is analyzed the property of Ukrainian scientists on questions of agriculture in the Ukraine beginning from the times of ancient Slavs. Some problems of the history of agriculture are examined.

Постановка проблеми. Створення історії землеробства в українців є одним з найважливіших питань у дослідженні історії українського народу.

Українці, як народ, сформувалися на території, що здавна була стиком кочових і лісових мисливських-землеробських племен. У період середньовіччя тут відбувалися нескінченні зіткнення і взаємодії грабіжницьких татарських і турецьких поневолювачів з місцевим населенням. Вивчення історії землеробства на території України допоможе відповісти на запитання, чи брали участь місцеві осіло-землеробські племена у формуванні українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми висвітлено у працях сучасних авторів: В.А.Вергунова, В.М.Костева, Л.А.Зайцевой, але залишилось ряд не досліджених питань.

У дійсній статті поставлена **задача**: досліджувати історію землеробства на території України з часів підсічно-вогневої системи землеробства і до початку ХІХ століття, відповісти на запитання, чи виникло землеробство в українців під

впливом інших землеробських народів чи воно має місцеві корені. Іншою важливою задачею є спроба простежити поширення землеробства серед українців і з'ясувати причини цього процесу, а також освітити питання про питому вагу землеробства в господарстві українського народу в різні історичні епохи.

Виклад основного матеріалу. Землеробство – дуже давня форма господарської діяльності людини. “Открытие земледелия, — пише В.І. Вернадський, — сделанное более чем за 600 поколений до нас, решило все будущее человечества. Изменяя этим путем жизнь автотрофных зеленых организмов на земной поверхности, человек тем самым создал такой рычаг для своей деятельности, последствия которого в истории планеты были неисчислимы. Человек этим путем овладел всем живым веществом, не только зелеными растениями, так как именно эти последние определяют жизнь всех других существ. Мало-помалу человек изменил живое вещество, согласно решению и целям своего разума.

Благодаря земледелию он себя в своем питании освободил от стихийной зависимости от живой окружающей природы, тогда как другие организованные существа в этом отношении являются ее бессильными придатками” [3, с. 7].

У слов'ян землеробство було основним їх заняттям; вони вирощували хлібні рослини не тільки для своїх власних потреб, а й на продаж. Буття людей протягом тисячоліть на землях, які в наш час окреслюють край української держави, дозволяє висловити деякі узагальнення.

1. Природнокліматичний потенціал створював умови становлення й розвитку сільськогосподарської діяльності, перш за все хліборобства.

2. Регулятивами діяльності людей виступали складні утворення духовного життя, які не просто включали сукупність стихій (Земля, Вода, Вогонь, Повітря), а наслідки її складної ландшафтної взаємодії.

3. Найвищою формою природного і діяльнісного синтезу в менталітеті праслов'ян є рослина як носій “життя-смерті”. В цьому образі закодовано найсуттєвіше відношення (виклик – відповідь), яке стає умовою становлення соціальних структур цивілізаційного рівня. Під впливом цього духовного регулятива розгортається і накопичується досвід, з'являються певні

традиції, а разом з цим практично розвивається культура землеробства.

4. Досягнення певного рівня культури землеробства в межах традиційної історичної парадигми розглядається як передумова становлення держави – Київської Русі [2].

Сільськогосподарська діяльність, яка втілюється в особливі форми культури землеробства, складає об'єктивне підґрунтя єдності минулого і сьогодення. Слід зауважити що всі попередні цивілізації, в першу чергу, відбулися завдяки розвитку землеробської культури.

Складні і важливі проблеми розбудови української держави потребують усвідомлення і вирішення політичних, економічних, юридичних, науково-технологічних, культурологічних та багатьох інших питань. Серед них особливе місце займає коло взаємопов'язаних питань, які відображають реальність і соціальну суттєвість агросфери. А разом з тим відповідають на питання: який тип культури землеробства обумовлює наявність феномену Києво-Руської цивілізації [3].

Історія становлення Києво-Руської цивілізації виявляється ареною радикальних зрушень і перетворень в землеробській діяльності.

Перш за все необхідно визнати, що слов'янська спільнота знаходить і проходить свій особливий шлях у землеробстві. По-друге – формування соціально-економічних відносин стало важливим чинником еволюції культури землеробства. По-третє – стабільність та усвідомлення ролі культури землеробства співпадає з вищими досягненнями Києво-Руської цивілізації.

Становлення землеробства Києво-Руської цивілізації пов'язано з імперативом: звільнити землю для зернових культур і підтримувати її родючість. У повному обсязі це завдання виконала слов'янська етнічна спільнота.

На долі Києво-Руської цивілізації суттєво позначається характер змін та повільних зрушень, які протягом тисячоліть утворюють домінуючу тенденцію в землеробстві.

І не має сумніву, що західноєвропейська цивілізація першою пройшла той самий шлях, але дії різних чинників призвели до якісно іншої моделі культури землеробства. Слов'яни мали багато вільних земель. Вони не

переселялися, а розселялися. На нові землі уходила лише частина населення, а всі інші землі, що знаходились в обробітку слов'ян повністю зберігалися [3].

Всі покоління за час існування Києво-Руської цивілізації усвідомлювали і враховували землеробський досвід інших цивілізацій, але умови буття вимагали пошуку адекватних конфігурацій культури землекористування. Землеробська культура Києво-Руської цивілізації виступає як багаторівневий феномен, що зберігає традиційні орієнтації і одночасно сприймає та втілює нові форми організації та підвищення ефективності діяльності людини на землі.

З давніх часів сучасна Росія і значна частина сучасної України була охоплена лісами. Тому підсічно-вогнева система була домінуючою формою землеробства стародавньої Русі, яка проходить крізь всю історію народів і обумовлює сутність їх землеробської цивілізації. Головна особливість підсічного землеробства в порівнянні з польовим орним полягає в тому, що воно по своїй сутності є лісове землеробство. Підсічне землеробство може бути здійснене тільки в умовах лісу, при наявності достатньо значного лісового простору [5].

Головною формою землеробства у слов'янських народів у минулому була підсічно-вогнева система. Це така форма землеробства, коли для перетворення землі в стан, придатний для вирощування хліба, випалювали ліси, кущі чи дернину. Відповідно до цього розрізняють декілька форм вогневої системи і найбільш ранньою вважають вирубку і випалювання лісу. Ця найбільш стародавня форма вогневої системи за старою термінологією називалася “лядом”, а пізніше в агрономічній літературі отримала назву “підсічно-вогневої системи землеробства”.

Підсічно-вогнева система – неминучий супутник переселення в лісові простори стародавніх землеробських племен. Скрізь, де на шляху цієї колонізації зустрічались лісові масиви, для перетворення їх в ділянки з метою вирощування зернових доводилось вирубувати й викорчовувати ліс. А досвід попередніх поколінь показував, що знищувати ліс найлегше за допомогою вогню. В зв'язку з цим підсічно-вогнева система в подібних випадках була загальноживаною в різних регіонах світу [3].

Всі дії, пов'язані з землеробським перетворенням лісної

ділянки підкорені фактично одній вимозі – трансформації лісової рослинності у попіл.

Підсічно-вогнева система землеробства вважається найбільш хижацькою у зв'язку з тим, що вона лише забирає у землі її складові частини, однак нічого їй не повертає. Неминучий результат використання цієї системи катастрофічна втрата природної родючості землі, поки вона знову не вкриється лісом, або ж взагалі не утвориться пустеля.

Визначна роль природних умов і щільності народонаселення в процесі виникнення і розвитку систем землеробства, особливості первісних їх варіантів (підсічно-вогневої та перелогу) забезпечували стабільне існування соціуму протягом значного періоду [3].

Однак лісистість місцевості й знищення лісів не вважаються основною причиною існування і падіння підсічно-вогневої системи землеробства. Таку причину вбачають за рахунок суспільно-економічних відносин. Зрозуміло, що підсічно-вогнева система базується не на степовій, а лісовій місцевості. Але й тут вона може існувати лише у спеціальних суспільно-економічних умовах. Якщо змінюються ці умови, то зникає й підсічно-вогнева система, навіть в тих регіонах, де існує багато лісів [4].

Переліжна система з'явилася в глибокій давнині як перша сходинка до осілого життя, до якого пристосувались кочівники, коли нужда застала їх кинути постійне бродяжництво зі стадами свійської худоби. У ті давні часи, коли в безкраїх степових просторах зароджувалась переліжна система, засівали лише свіжозорані землі, використовуючи кожну виорану ділянку не більше двох років і повертались до неї дуже рідко. Пізніше переліжна система виникає і швидко поширюється в південних степових районах Росії разом з колонізацією цих районів.

Цьому сприяв початок експорту хліба через порти Чорного й Азовського морів. Дослідники вказують на три особливості південноросійської переліжної системи:

- 1) відсутність поділу землі на постійні сільськогосподарські угіддя – поля, луки, вигони;

2) повна відсутність повернення ґрунту його складових частин, що були вилучені з зібраними врожаєм; внесення добрив тут вважалось шкідливим; родючість відновлювалась за допомогою перелігу;

3) одноманітність польової культури; вирощуються виключно зернові, в першу чергу пшениця на експорт.

Довгий час прогресивні зрушення в землеробстві вбачали тільки в змінах земельних відносин, тобто розвитку форм землеволодіння і землекористування. Дослідники фіксували і описували важливі факти, але не знаходили причин і основних тенденцій реальних зрушень в сільськогосподарській діяльності.[5]

Вважалось, що радикальні зміни землеробських знарядь праці з одночасним удосконаленням відносин власності складають необхідні умови формування систем землеробства та їх подальшого розвитку.

Відмінність підсічного землеробства від орного обумовлена природною, ландшафтно-географічною протилежністю лісу і поля, різницею просторовою, топографічного розташування угідь, що викликає різні невідповідності у вимогах, які ставилися до ґрунту, прийомам вирощування сільськогосподарських культур, знаряддям виробництва, взаємовідносинам тваринництва і землеробства тощо.

Польове орне землеробство у всіх його формах базується на обробітку землі. При підсічному землеробстві ґрунт, як правило, не обробляють. Цим самим нівелюється необхідність застосовувати орні знаряддя та тяглову силу.

Таким чином в менталітеті поколінь закладається уява: підсічне землеробство – безорне. Воно базується на ручній праці людини і тому знаряддя праці, які використовуються, необхідні не для обробітку ґрунту, а для прикриття насіння після сівби.

На перший погляд, підсічно-вогневе землеробство має деякі переваги (не треба займатись шляхами, вносити добрива, обробляти землю, мати постійно тяглову силу), які обумовлюють його закріплення та історичне самовідтворення. В дійсності ці переваги ілюзорні, оскільки, по-перше, потребують надмірної ручної (фізичної) праці і значного часу, а по-друге чітко орієнтують спосіб життя, чисельність сім'ї, міграційність, вік залучення до постійної праці тощо.

Усвідомлення ролі підсічно-вогневого землеробства досягається в

процесі порівняння його основних рис з орним землеробством.

В межах реалій еволюціонуючого землеробства знаходять своє місце подальші форми орного землеробства та можливості різних агротехнологій.

Україна на кінець XVIII ст. стає остаточно хліборобською країною. Посівні площі надзвичайно збільшуються. Коли 1785 р. Крим перестав бути незалежною державою й татари припинили свої грабіжницькі походи, коли невдовзі й турки поступилися за Дунай, в українські руки перейшли чорноморські степи, давні Дикі поля, з яких Орда стільки разів зганяла корінне населення. І у ці пустині почав впорюватися вітчизняний плуг. По давній запорозькій традиції, весь степ уважали спільним добром. Кожен мав право користуватися ним, але під деякими умовами. Селянин міг вибрати собі місце, де хотів, міг зорати стільки землі, кілька хотів, та її засіяти. Але збирати урожай з цього місця мав право тільки два роки: раз — жнива з того збіжжя, що висіяв, вдруге — так звану падалицю з зерна, що само засіялося [3].

Попит на український хліб ставав щораз більший у Південній та Західній Європі. Найбільше використовували околиці, що лежали на вигідних торгових шляхах, особливо ж близько Чорного моря, де постали нові торгові пристані. Відтворилось також хліборобство в Галичині, яка дісталася під владу Австрії й могла вивозити збіжжя в наддунайські країни [4].

Серед різних родів хліба найперше місце зайняла пшениця, що знайшла місце у степовій смузі, а до того найбільше йшла на експорт. У половині XIX ст. особливо поширена була пшениця арнаутка, на яку був найбільший попит. Жито сіяли тільки в північній частині України, де землі були не такі родючі.

У ті часи поширилися в нас різні роди культурних рослин, тоді невідомих або мало цінуваних. У степових околицях, найбільше в Бессарабії та Херсонщині, почали вирощувати кукурудзу, яку принесли балканські переселенці – болгари й румуни. Картопля на Наддніпрянщині (Київщині) поширилася аж близько 1840 р., коли в Московщині панував голод і виникла потреба забезпечення існування дешевою їжею. Московський уряд призначив навіть премії для тих, що розводили бараболю. В 1820-х роках уперше появився в нас цукровий буряк. В Галичині деякі роди господарських рослин поширили німецькі колоністи.

Управитель маєтностей в Уневі Гайслер був перший, що посіяв конюшину, яку тоді знали тільки в дикому стані. В 1810 р. вже галицька конюшина вивозилась на продаж до Угорщини та на Шлезьк. Ріпак засівав німець Шмідт близько 1810 р. у Винниках під Львовом. У ті часи намагалися також розвести плантації деяких лікарських рослин.[6]

Разом із тим виникла потреба впливати на рівень родючості землі. На родючому чорноземі не уживали майже ніяких погноїв. Ще в 1850-х роках господарів, що вивозили гній, уважали за дуже поступових. Але пізніше коли стало з землею тісніше, й тоді хлібороби мусили шукати способів, як вести інтенсивне господарство. У 1830-х роках починається дискусія про те, як осушувати болота, як залісити піщані надми, про дренавання, про удобрення земель. В 1869 р. уперше почали експлуатувати поташеві солі у Калуші в Галичині на штучні погної. У перших десятиліттях ХІХ ст. появилися різні нові господарські знаряддя й машини – поліпшені плуги й плужки, нововинайдені сівалки, січкарні, молотильні тощо. В 1860-х роках у панських господарствах почали застосовувати паровий локомотив.

Отже в ділянці техніки прийшли епохальні зміни. Розвиток техніки змінив засоби комунікації. Під кінець ХVІІІ ст. почали будувати перші муровані дороги. В Галичині називали їх “цісарськими гостинцями”. Під кінець 1850-х років, з розвитком торгових зв’язків появилися і перші залізні шляхи на наших землях, рівночасно на заході й сході. Першу залізницю в Галичині мав Ярослав (1857 р.), потім Перемишль (1859 р.), врешті Львів—1861 р. На сході перша залізна дорога побудована була на Донеччині в 1856 р., потім в Одесі —1865 й Києві —1866 р. В 1871 р. австрійські та російські залізниці було сполучено у Волочиську, і таким чином залізничний шлях злучив Галичину з Придніпрянщиною [3].

Суспільство будь-якої епохи тримається на системі виробництва, яка гармонізує матеріальну і духовну сторону соціального буття. З позиції класичних соціально-економічних уявлень матеріальне виробництво пов’язується з постійним використанням людьми певних знарядь праці, які необхідні для перетворення предмету праці в бажані продукти (речі, споруди, врожай та ін.). В той же час духовне виробництво виявляє інший бік системної людської діяльності,

яка спрямовує інтелектуальні досягнення на підтримку культурної традиції та формування відповідного світогляду [6].

Духовне виробництво, яке по суті невід'ємне від матеріального, віддзеркалює його основні риси і створює соціокультурне підґрунтя для подальшого розвитку, охоплює свідомість людей, культурну традицію людських спільнот, наявні форми знання і детермінує відповідний тип світогляду.

- В цьому плані усвідомлення особливостей землеробства, що складалося протягом тисячоліть на землях сучасної України, потребує врахування відмінностей від попередніх землеробських цивілізацій.

Розглядаючи історичні та економічні особливості становлення підґрунтя Києво-Руської цивілізації, слід бачити зв'язок культури землеробства і надбань духовної культури.

Усвідомлення сутності історичних змін в сільськогосподарській культурі народів, які проживали на території сучасної України, може відбуватися сьогодні двома шляхами. Перший з них, традиційний – фіксує здобутки народів в межах аграрної хвилі і створює обрій історичних вимірів суспільного життя, які утворюють варіанти класичних уявлень. Другий – нетрадиційний – звертає увагу не на існування окремих етапів, а на особливості їх зв'язку [1].

Нетрадиційність розгляду ґрунтується на втіленні ідей нелінійності, незворотності та біфуркації в побудову моделей історичних зрушень.

Ці два шляхи не заперечують, а доповнюють панораму історичних зрушень, підґрунтя яких пов'язано з еволюцією культури сільськогосподарської діяльності. Традиційна модель добре пояснює перші етапи розвитку, на яких домінує ідея адаптації людських спільнот до конкретних природних умов існування. Нетрадиційна модель, що сформувалася при усвідомленні особливостей останніх етапів, дає пояснення зв'язку міграційних процесів людських спільнот з якісними зрушеннями сільськогосподарської діяльності.

Висновки. Діяльнісна та духовна орієнтація буття людей протягом тисячоліть на землях, які в наш час окреслюють край української держави, дозволяє висловити узагальнення, що історія землеробства дає приклади виняткової розмаїтості з екології, методам ведення господарства, ступеням

інтенсивності його, рівням культури, унікального рішення сільськогосподарських проблем. Укладаючи в собі досвід не однієї тисячі років багатьох країн і народів, ця історія має пізнавально-евристичне значення як для перспективного планування, так і для повсякденної практики сільського господарства доби глобалізації [2].

Список використаної літератури

1. *Болотов А.Т.* Избранные труды. – М.: Агропромиздат, 1988. – 416 с. – (Классики отечественной сельскохозяйственной науки).
2. *Вергунов В.А., Костев В.М.* Культура землеробства як фактор цивіліогенезу. – К.: ІАЕ, 2002. – 74 с.
3. *Возникновение и развитие земледелия* / Акад. наук СССР. Ин-т археологии; Отв. ред.: В.Д.Блаватский, А.В.Никитин. – М.: Наука, 1967. – 232 с.
4. *Максимов С.В.* Куль хлеба и его происхождения / Предисл. Т.Мальцева. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 238 с.
5. *Семенов С.А.* Происхождение земледелия. – Л.: Наука ЛО, 1974. – 320 с.
6. *Скорняков С.М.* От шумеров до наших дней. – М.: Россельхозиздат, 1977. – 271 с.